

SHÍĜARMASINDAĜÍ JÁMLEW ALMASÍQLARINIŇ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

B.Ubaydullaev

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Filologiya ilimleri kandidatı. Docent

Abdireimova Gulnora Reymbay qızı

Lingvistika «Qaraqalpaq tili» qánigeligi magistrantı

Annotaciya. Bul maqalada T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” romanınıń birinshi kitabı “Maman biy ápsanası”nda qollanılğan jámlew almasıqlarınıń qollanılıw ózgeshelikleri sóz etiledi. Shıǵarma tilinde qollanılğan betlew almasıqları házirgi qaraqalpaq tilinde qollanıp júrgen almasıqlar menen uqsaslıq hám ózgeshelik tárepleri ilimiy tiykarda analiz etilgen.

Tayanish sózler: jámlew almasıǵı, pútkil, bári, hámme, duyım, tamamı, gúlli, gúllán almasıqları.

Abstract. This article discusses the peculiarities of the use of collective pronouns used in the first book of T.Kayıpbergenov's novel “Karakalpak dastanı” “Maman biy legends.” The similarities and differences between the personal pronouns used in the language of the work and the pronouns used in the modern Karakalpak language are analyzed on a scientific basis.

Keywords: collective pronoun, whole, all, everyone, whole, all, floral, floral pronouns.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности употребления собирательных местоимений, использованных в первой книге романа Т.Каипбергенова “Каракалпакский дастан” “Легенда о Маман бие”. На научной основе проанализированы сходства и различия личных местоимений, используемых в языке произведения, с местоимениями, используемыми в современном каракалпакском языке.

Ключевые слова: собирательное местоимение, целиком, все, все, дююм, тамамы, гулли, гуллан местоимения.

Jámlew almasıqları zat yaki qubılıstı jámlep, jıynaqlap kórsetedi. Olar galabalıq almasıqlar dep ataladı. Olargá qaraqalpaq tilinde tómendegi sózler kiredi: bar, barlıq, bári, bárshe, pútkil, duym sózleri, arab tilinen kirgen tamam(ı), jami, gúllán, gúlli, áhli sózleri hám tájik-parsı tillerinen kirgen hámme sózi. Bul almasıq sózlerdiń mánisi bir-birine jaqın bolıp keledi.

Orxon-Enisey jazba estelikleriniń tilinde qamuǵ, barı, barcha, buncha sózleri jámlew almasıqları xızmetinde jumsalǵan. Bulardan barı (bári), barcha (bárshe) sózleri házirgi qaraqalpaq tilinde qollanıladı. Túrkiy tillerdegi jámlew almasıqlarınıń qatarı arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózler menen tolısqanlıǵı málim.

T.Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaq dástanı” shıǵarması tilinde házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın jámlew almasıqları hár qıylı fonetikalıq variantlarda jumsalǵan.

1. Bar sózi jámlew almasıǵı xızmetinde qollanıladı. Bul almasıq tyurkologlardıń pikiri boyınsha, leksikalıq usıl arqalı bar (bar bolıw) sózinen payda bolǵan. Házirgi túrkiy tillerde bar almasıǵı qazaq hám qumıq tillerinde bar, altay tilinde par túrinde qollanıladı. Bar almasıǵı basqa da jámlew almasıqlarınıń jasalıwına tiykar bolǵan. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde bar sózi jámlew almasıǵı xızmetinde ónimli emes, al predikativ sóz xızmetinde ónimli qollanıladı.

2. Jámlew almasıǵı xızmetinde bar sózine affiksler jalǵanıwı arqalı jasalǵan bári, barlıq, bárshe sózleri qollanılıp óz ara sinonim bolıp keledi.

Bári sózi zatlardı ulıwmalastırıp kórsetiwde xızmet atqardı: Balalardıń bári tastan jonǵan súwretтей lal[93-bet]. Biylerdiń bári oylanıp qaldı [111-bet].

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde bári jámlew almasıǵı ónimli qollanıladı. Mısalı, Bektemirdi qarawıl qoyıp bári uyıqlap atır eken[279-bet].

Substantiv formada qollanıladı: Xalıq nege sheber bolsa , **bári** islendi: ǵobız ba, dońızqabaq pa, duwtar ma, dombıra ma, sırnay ma, úshpelek pe, balaman ba.. – barlıq sáz ásbapları jańladı [151-bet]. Eń baslısı, **bárimiz** aza qalpaǵın kiygen, babalar áwladımız, - dedi[284-bet]. Ol **bárine** de kóndi [286-bet].

Pútkil almasıǵı tyurkologlardıń pikiri boyınsha, pit (pitiw, pitkeriw) feyiliniń tiykarı leksikalıq mánisinen qashıqlasıwı nátiyjesinde leksikalıq jol menen jasalǵan sóz. Bul almasıq házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde, jazba tilde, ásirese kórkem ádebiy, publicistikalıq shıǵarmalarda keń qollanıladı. Pútkil almasıǵı házirgi qazaq tilinde búkil, azerbayjan, turk, noǵay, ózbek hám qumıq tillerinde butun, túrkmen tilinde butin,bashqurt tilinde bótá, tuva tilinde budin, hakas tilinde pudun túrinde ushırasadı. Shıǵarma tilinde pútkil túrinde ushırasadı: Eki bastan pútkil elimiz boylap toy berip, qádirlesimiz Ayǵara biylerdi shaqırmasaq toy emes, - dep qoydı ekinshi biy [149-bet].

Duyım almasıǵı házirgi qaraqalpaq jazba ádebiy tilinde ónimli qollanılmaydı, janlı sóylew tilini tán. Duyım sózi barlıq sózine mánilik jaqtan jaqın bolıp keledi. Házirgi túrkiy tillerde kóp ushıraspaydı. shıǵarma tilinde bul almasıq ónimli qollanılǵan. Mısalı, ... solardı, **duyım** jurtqa házirde baslap túsindiriwdiń zárúriyatlıǵın ayttı [125-bet].

Hámme almasıǵı shıǵarma tilinde ónimli qollanıladı. Bul almasıq házirgi ádebiy tilimizde keń qollanılatuǵın almasıqlardıń biri. Bul túrkiy tillerge parsı

tilinen kirgen sóz bolıp, XV ásirde keyingi jazılğan jazba nusqalarda ushırasadı. Mısalı, Hámme yoshlı, hámme quwanışlı[149-bet].

Hámme sózi kópik hám seplik jalǵawlı túrinde de ushırasadı: Xalıq birikse, bir jaqsı nárese **hámmeniń** júregine tez ornıqsa, ruwlar arasındaqı ókpe-giyneleler teńizge túsken tastay biybelgi shúmedi eken [150-bet].

Hámme sózi házirgi ózbek tilinde hamma, tatar tilinde hámma, túrkmen tilinde xemme, túrk tilinde xen fonetikalıq variantlarına iye.

Tamam(ı), gúlli, gúllán, jámi(jumla) almasıqları házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde keń qollanılmaydı. Al shıǵarma tilinde bul almasıqlar keń qollanılğan. Mısalı, Kishkene balaların “qawın-qawın” oyınına topıraqtı úyip-úyip, birden buzıp ketkenindey, **gúllán** isti shala qılıp ketetuǵın bul xannın isleri ishine kóz saladı, biraq ilájsız[111-bet]. **Gúllán** tamashanı bir jerde – Jańakent sháhári qasındaqı alańlıqta ótkeriw belgilenip, xalıq aǵısı solay burıldı[151-bet].

Tamam, tamamı almasıǵı arabsha tamamun sózinen payda bolǵan. Al **gúlli, gúllán** almasıqları arab tilindegi kúllin sózinen alınǵan. Házirgi qazaq tilinde kúlli, túrk tilinde kulli bolıp qollanıladı. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde bul almasıq kóp qollanılmaydı, ol tek janlı sóylew tiline tán. Shıǵarma tilinde siyrek qollanıladı: **Gúllán** qazaq sonday bolǵanda ma?![287-bet].

Solay etip, T.Qayıpbergenovtın “Qaraqalpaq dástanı” shıǵarmasında qollanılǵan jámlew almasıqlarının ózleriniń sanı boyınsha da, qollanıw ózgeshelikleri boyınsha da tiykarınan házirgi qaraqalpaq tilindegi almasıqlarǵa sáykes keledi. Biz shıǵarma tilinde qollanılǵan jámlew almasıqların ertedegi jazba esteliklerde, házirgi túrkiy tillerde qollanılǵan almasıqlar menen salıstırıp úyrendik.

Juwmaqlap aytqanda, shıǵarma tilinde qollanılǵan jámlew almasıqları semantikalıq hám stilistikalıq jaqtan házirgi qaraqalpaq tilindegi almasıqlarǵa salıstırǵanda ulıwmalıqlarǵa iye eken.

Paydalanılған ádebiyatlar

1. Әбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. Нөкис. 2001.
2. Бекбергенов Б. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис. Қарақалпақстан, 1990.
3. Дәўлетов А., Дәўенов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис. Билим, 2010.
4. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы (Биринши китап). Нөкис. Билим, 2018.
5. Насыров Д. Қарақалпақ тилинде көплик категориясы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1961.
6. Убайдуллаев Б. Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде алмасықлар. Нөкис. Билим, 2012.

7. Юсупов Б. Местоимения в старобухбекском литературном языке. Автореф.дисс...канд.фил.наук. Ташкент. 1988.
8. Хэзирги карақалпак әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис. Билим, 1994.
9. Хамидов Х. Рукописьное наследие Бердаха. -Нукус. Билим, 1995. 223 б.
10. Хамидов Х. Қарақалпак тили тарийхының очерклери. -Нөкис: Қарақалпакстан, 1974. 358 б.
11. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер. - Нөкис: Билим, 1991. 211 б.